

УДК: 376+37.015.3

DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-2-1>**Наталія Петрівна Лецій,**

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри дефектології та фізичної реабілітації,

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського,

вул. Фонтанська дорога, 4, м. Одеса, Україна

ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена аналізу законодавчої бази щодо оптимізації системи спеціальної освіти в Україні на сучасному етапі. Автором виявлено основні проблеми та перспективи удосконалення навчально-реабілітаційного процесу для дітей з вадами психофізичного розвитку та запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: спеціальна освіта, проблеми, перспективи, оптимізація, українська освіта.

Постановка проблеми. Інтеграція України до Європи, а значить і до європейського освітнього середовища, викликала низку докорінних змін в освітній політиці держави. Так, ратифікація Україною декларацій про права людини та права інвалідів зумовила необхідність виконання державою вимог щодо забезпечення усім громадянам рівних прав та можливостей. У цьому сенсі була змінена державна освітня політика, адже змінилися мета та основні завдання щодо надання освітньої послуги в Україні. Відповідно такі зміни повинні відбутися і у галузі спеціальної освіти, що поставило перед науковцями необхідність вирішення проблеми оптимізації системи освіти та спеціальної – зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Указом Президента України №344/2013 від 25 червня 2013 року схвалено «Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року». У зазначеному документі проголошено переорієнтацію пріоритетів освіти з держави на особистість, на послідовну демократизацію і гуманізацію навчально-виховного процесу, педагогічної ідеології в цілому, тобто на європейські гуманістичні виміри в цілому. В тому числі, у Національній стратегії піднімаються питання щодо змін у системі спеціальної освіти. Перш за все, ці зміни стосуються конкретних заходів щодо впровадження в Україні інклюзивної форми навчання та оптимізації існуючої системи спеціальних навчальних закладів. У цій Стратегії до переліку основних проблем, викликів та ризиків віднесено обмеженість доступу до якісної освіти окремих категорій населення, серед яких є діти з особливими освітніми потребами. Метою Національної стратегії визначено підвищення доступності якісної, конкурентоспроможної освіти відповідно до вимог інноваційного сталого розвитку суспільства, економіки; забезпечення особистісного розвитку людини згідно з її індивідуальними здібностями, потребами на основі навчання протягом життя.

До стратегічних напрямків розвитку освіти в Україні включено створення та забезпечення можливостей для реалізації різноманітних освітніх моделей, створення навчальних закладів різних типів і форм

власності, а до основних завдань – забезпечення функціонування ефективної системи інклюзивної освіти.

На виконання зазначеної Національної стратегії розвитку освіти в Україні розпорядженням Кабінету міністрів України від 04 вересня 2013 року №686-р було затверджено план заходів з її реалізації, що зокрема ставить такі завдання:

- п.34. Оптимізувати мережу спеціальних шкіл (шкіл-інтернатів) I-III ступенів (МОН, Мінмолодьспорт, Рада міністрів АР Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації) упродовж 2013-2021 рр.;

- п.35. Оптимізувати мережу навчально-реабілітаційних центрів для дітей з особливими освітніми потребами (Рада міністрів АР Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації) упродовж 2013-2017 рр.;

- п.36. Розширити мережу загальноосвітніх навчальних закладів зі спеціальними та інклюзивними класами для навчання дітей з особливими освітніми потребами (Рада міністрів АР Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації) упродовж 2013-2017 рр.;

- п.37. Розробити програми та методичні рекомендації з різних видів нозологій для навчання дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітніх навчальних закладах зі спеціальними та інклюзивними класами (МОН) у період 2013-2014 рр.;

- п.38. Забезпечити дітей з особливими освітніми потребами підручниками і навчально-методичними посібниками відповідно до різних видів нозологій (МОН) у період до 2021 р.;

- п.39. Дотримуватися Державних будівельних норм у частині доступності навчальних закладів для дітей з особливими освітніми потребами (Рада міністрів АР Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації) упродовж 2013-2020 рр.

18.08.2016 р. Міністром освіти і науки України Лілією Гриневич було представлено «Проект концепції нової української школи» [1]. Зокрема у цьому документі зазначено: «Держава створює умови для забезпечення прав і можливостей осіб з особливими

освітніми потребами для здобуття ними освіти на усіх її рівнях, з урахуванням їхніх індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів». «У Новій школі буде заохочуватися інклюзивна освіта. Для учнів з особливими потребами буде створено умови для навчання спільно з однолітками. Для таких дітей буде запроваджено індивідуальні програми розвитку, включаючи корекційно-реабілітаційні заходи, психолого-педагогічний супровід». «Навчання починатиметься, як правило, з шести років. Діти з особливими потребами зможуть приходити до школи з іншого віку. Тривалість перебування в початковій школі для таких дітей можна буде подовжити з доповненням корекційно-розвивального складника». «Буде запроваджено принцип «гроші ходять за дитиною», зокрема для підтримки дітей з особливими потребами, які можуть здобувати освіту інклюзивно поряд з іншими дітьми у пристосованих для цього школах», – тобто у цьому проекті взагалі про спеціальні заклади освіти для дітей з психофізичними вадами не зазначено. Ми вважаємо, що це означає можливість повної ліквідації системи спеціальних освітніх закладів і забезпечення умов навчання дітей з психофізичними вадами у загальноосвітніх закладах або на дому (про створення законодавчої бази для такого навчання також ідеться мова у проекті концепції). Слід зазначити, що будь-який суспільно-політичний процес не може мати тільки позитивні або тільки негативні риси. Так, з одного боку, проголошення рівних можливостей для отримання освіти – це пристосування умов школи до потреб дитини з психофізичними вадами, а з іншого – це ліквідація спеціальних умов для таких дітей, наявність яких є дискримінацією інших. Ми вважаємо, що ця концепція в питаннях освіти і виховання дітей з психофізичними вадами потребує подальшого доопрацювання. Але, зважаючи на те, що це поки що тільки проект, щойно винесений на суспільне обговорення, ми в нашій статті будемо спиратись на прийняті державою документи.

Метою статті є аналіз законодавчої бази щодо реформ в освітній галузі України в цілому та спеціальної освіти зокрема, що дозволить окреслити перспективу змін у системі спеціальної освіти та виявити проблеми, що їх необхідно вирішити під час процесу оптимізації системи спеціальної освіти.

Методи дослідження. У дослідженні нами було використано метод аналізу та теоретичного узагальнення законодавчих актів у освітній галузі України та у галузі спеціальної освіти зокрема, а також бесіди з фахівцями та спостереження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процеси гуманізації освіти потребують докорінних змін освітньої галузі та можуть бути проведені або революційним шляхом, або еволюційним. Діюча на сьогодні «Національна стратегія розвитку освіти України» передбачає реформування системи спеціальної освіти еволюційним шляхом. Це планується зробити, з одного боку, шляхом все більшого впровадження в освітніх установах

країни системи інклюзивного навчання, з іншого – поступової переорієнтації існуючої мережі спеціальних шкіл для дітей з психофізичними вадами, надання корекційно-реабілітаційних послуг та переведення цих шкіл із державного управління до місцевого упорядкування. Разом із тим, у 2012 р. було прийнято «Положення про навчально-реабілітаційний центр» (далі НРЦ) – тобто започатковано створення нового типу спеціальних закладів для дітей зі складними психофізичними вадами.

Як ми вважаємо, створення нового типу спеціальної установи, основним завданням якої є надання освітніх, корекційних та реабілітаційних послуг дітям з психофізичними вадами та одночасне активне впровадження інклюзивної освіти означає, що держава прагне поступово відмовитись від таких установ, як спеціальна школа-інтернат, що є цілком логічним кроком, адже якщо діти з окремими вадами психофізичного розвитку зможуть отримувати освіту у масовій школі, а для дітей зі складними дефектами створені НРЦ, то немає сенсу утримувати ще й спеціальні школи (школи-інтернати).

Такі кроки держави викликають доволі багато суперечок. Так, з одного боку, введення інклюзивної системи освіти дає батькам, які мають дитину з вадами психофізичного розвитку, можливість обирати, у закладі якого типу буде навчатися їхня дитина – адже раніше велика кількість батьків, намагаючись уникнути «тавра» «випускник спеціальної школи», або намагаючись позбавити власну дитину відчуття власної аномальності, усіма шляхами домагалися її навчання не у спеціальній школі-інтернаті, а у масовій школі, але вдавалося це не завжди. І, звичайно, надання батькам можливості на власний розсуд, спираючись не на вказівки, а на поради фахівців, обирати для дитини шлях здобуття освіти є прогресивним, але ця медаль має й інший бік. Наразі у масових школах неможливо створити для дитини такі умови навчання за яких вона, при наявності конкретного дефекту (зору, слуху, опорно-рухової системи, інтелекту, нервової системи), зможе досягти максимально можливого для себе результату у корекції, реабілітації та наступній соціалізації у суспільство. Натомість у спеціальних школах-інтернатах створено умови для досягнення дитиною максимальних можливостей у навчанні, забезпечення психолого-педагогічних умов для корекції порушених у неї функцій, але дитина, перебуваючи в інтернаті, значною мірою позбавлена можливості спілкування зі здоровими однолітками, що може призвести до подальшого її відчуження у соціумі.

На наш погляд, створення такого закладу як НРЦ частково вирішує означену проблему. Так, реорганізувавши існуючі школи-інтернати в НРЦ, у яких вихованці можуть не знаходитись постійно, а можуть відвідувати фахівців за необхідності і за визначеним графіком відповідно до індивідуальної програми реабілітації або перебувати тимчасово, можна, з одного боку, забезпечити надання корекційно-реабілітаційних послуг дітям із психофізичними ва-

дами, а, з іншого – зберегти робочі місця персоналу цих закладів. Але значна кількість фахівців висловлюють думку, що максимального корекційного та реабілітаційного ефекту більша частина дітей з психофізичними вадами може досягти тільки в інтернатному закладі. Особливо це стосується дітей, які не мають батьків, адже значна кількість людей, побачивши власну дитину з фізичними вадами, відмовляються від неї у ранньому дитинстві, передаючи під опіку державі; часто психофізичні вади у дітей виникають як наслідок перебування у неблагополучних сім'ях. Для таких дітей, звичайно, найсприятливішими умовами для досягнення максимального реабілітаційного ефекту будуть умови спеціального інтернату.

Означена проблема є дуже гострою і гаряче обговорюється фахівцями. Для того, щоб знайти оптимальний шлях її вирішення, проводяться суспільні обговорення та круглі столи за участю педагогів, дефектологів, психологів, представників управління освіти, соціальних працівників, представників освітніх та реабілітаційних установ, батьків та ін. Прикладом є віртуальний «круглий стіл» на порталі Освітня політика «Чи потрібні школи-інтернати для учнів з особливими потребами» [2].

Під час спілкування з учителям масових шкіл ми зрозуміли, що багато в чому негативне ставлення до впровадження інклюзивних класів у масовій школі пов'язане з тим, що до відома вчителів не доведено умови, за яких повинні відкриватися інклюзивні класи. Основними умовами є такі: кількість дітей у класі повинно становити не більше 20, з яких тільки 2-3 – з вадами психофізичного розвитку; наявність штатної одиниці помічника вчителя; наявність умов у школі для навчання дітей з вадами психофізичного розвитку (доступність приміщень, дидактичні матеріали, спеціальні прилади та обладнання); наявність штатної посади дефектолога у школі.

Щодо питань впровадження НРЦ в Україні, то їх розкрито у листі МОН від 08.08.2013 р. № 1/9-539 «Про організаційно-методичні засади забезпечення права на освіту дітям з особливими освітніми потребами» та листі МОН № 1/9-364 від 12 липня 2016 року «Про організаційно-методичні засади забезпечення навчально-виховного процесу для учнів з особливими освітніми потребами загальноосвітніх навчальних закладів у 2016/2017 навчальному році».

У цих документах з посиланням на Положення про навчально-реабілітаційний центр, затверджене наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 16.08.2012 № 920 (zareestrovanim у Міністерстві юстиції 05 вересня 2012 року за №1502/21814), зазначено, що НРЦ забезпечують реалізацію права на освіту та здійснення комплексних реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення здоров'я, дітям із складними вадами психофізичного розвитку. Наголошується, що спеціальна школа-інтернат та НРЦ – це різні типи загальноосвітніх навчальних закладів. Основною відмінністю є те, що до

складу НРЦ входить реабілітаційне відділення, на базі якого можуть бути створені консультаційні центри і для надання корекційно-розвивальної та реабілітаційної допомоги дітям з особливими освітніми потребами, дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади з інклюзивними класами (групами) обов'язково мають укласти угоду з НРЦ, або, у разі відсутності таких у найближчому оточенні, зі спеціальними загальноосвітніми школами-інтернатами про співпрацю. Вказується про недопустимість реорганізації спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів у НРЦ, якщо зміст їхньої діяльності не відповідає Положенню про НРЦ. Також при НРЦ можливе функціонування центру ранньої допомоги, до складу якого входить патронажна служба. Метою діяльності такого центру є надання комплексної медико-психолого-педагогічної допомоги дітям зі складними порушеннями психофізичного розвитку раннього та дошкільного віку, які не належать до постійного контингенту НРЦ. У рамках роботи НРЦ можливо організувати в межах фонду заробітної плати виїзну форму роботи спеціалістів (надання корекційної допомоги дітям та консультування їхніх батьків на дому).

Як ми вважаємо, створення нового типу спеціальної установи, основним завданням якої є надання освітніх, корекційних та реабілітаційних послуг дітям з психофізичними вадами та одночасне активне впровадження інклюзивної освіти означає, що держава прагне поступово відмовитись від таких установ, як спеціальна школа-інтернат.

Хоча у зазначених листах немає прямої вказівки на необхідність скорочення мережі спеціальних шкіл-інтернатів, але вже у листі від 2016 року присутня критика у бік обласної адміністрації щодо недостатньої роботи в цьому напрямку. Окремо надається вказівка про необхідність виявлення і переведу зі спеціальних закладів дітей із затримкою психічного розвитку у масові школи.

Пунктом 1.3 Положення про НРЦ визначено, що НРЦ – це навчальний заклад для дітей зі складними порушеннями розвитку. При цьому зазначається, що це діти з порушеннями слуху, зору, тяжкими системними мовленнєвими порушеннями, тяжкими порушеннями опорно-рухового апарату у поєднанні з розумовою відсталістю, затримкою психічного розвитку, сліпоглухі, діти, які себе не обслуговують і відповідно до індивідуальної програми реабілітації дитини з інвалідністю потребують індивідуального догляду та супроводу, але вони можуть перебувати у дитячому колективі згідно з рекомендованим лікарями режимом.

Зважаючи на викладене, постає проблема щодо конкретизації контингенту вихованців НРЦ. Так, донедавна проблема навчання і виховання дітей зі складними вадами психофізичного розвитку вирішувалась шляхом створення окремих класів у спеціальних школах-інтернатах. Кількість таких дітей у цих закладах складає (за даними різних фахівців) від 15% до 40% усіх учнів спеціальної школи-інтернату. Але серед учнів спеціально створених окремих класів є діти не

лише зі складними первинними дефектами, але й діти з ускладненнями розвитку (наприклад ЗПР чи порушення мови), що виникли внаслідок первинного дефекту. Переведення цих дітей в інклюзивні класи може не забезпечити максимального результату індивідуальної корекційної роботи, а у НРЦ вони потрапити не можуть за визначенням контингенту вихованців такого закладу, визначеному у «Положенні про НРЦ».

З іншого боку, в існуючих НРЦ, що створені нещодавно, далеко не всі вихованці мають складні вади психофізичного розвитку. А якщо ми торкнемось діяльності реабілітаційного відділення, яке має надавати корекційно-реабілітаційні послуги, то суворе дотримання «Положення про НРЦ» практично повністю виключає можливість надання такими відділеннями допомоги учням з інклюзивних класів та дітям з вадами психофізичного розвитку, які не мають складної вади (тобто тільки сліпим або тільки глухим тощо) і не навчаються у самому НРЦ (наприклад, навчаються вдома). Це, на нашу думку, викликає необхідність або уточнення терміну «діти зі складними вадами розвитку», або перегляду контингенту вихованців НРЦ.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз законодавчої бази в освітній галузі України свідчить про необхідність оптимізації системи спеціальних освітніх закладів. Ця оптимізація відбувається шляхом введення інклюзивної освіти,

скорочення мережі спеціальних шкіл (шкіл-інтернатів) та запровадження нового типу спеціальних закладів НРЦ.

Оскільки у положенні про НРЦ визначено, що континент його вихованців – це діти зі складними психофізичними порушеннями, але сьогодні серед вихованців у діючих НРЦ є багато дітей, які не відповідають цьому визначенню (наприклад діти з ДЦП, які мають розлади мови як вторинний дефект). Водночас цим дітям навчатись у інклюзивних класах буде дуже важко і досягнення нами максимального ефекту корекційно-реабілітаційної допомоги викликає у фахівців великі сумніви. Відтак, постає проблема уточнення терміну «діти зі складними порушеннями психофізичного розвитку» (тобто включення до цієї категорії дітей і тих, які мають основний дефект та супутні важкі вади психофізичного розвитку). Іншим шляхом вирішення цієї проблеми є розширення контингенту вихованців НРЦ, що, до речі, дозволить включити до їхнього складу і учнів інклюзивних класів, які у позаурочний час на довірливій основі зможуть відвідувати реабілітаційні центри при НРЦ і отримувати там якісні медичні та реабілітаційні послуги.

Перспективу подальших досліджень ми бачимо в уточненні терміну «діти зі складними психофізичними порушеннями».

ЛІТЕРАТУРА

1. Нова школа. Простір освітніх можливостей. Проект для обговорення [Електронний ресурс]. – МОН України. – Київ. – 2016. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/08/17/mon.pdf/>.

2. Сайт порталу «Освіта». Чи потрібні школи-інтернати для учнів з особливими потребами. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://education-ua.org/ua/ogoloshennya/759-chi-potribni-shkoli-internati-dlya-uchniv-z-osoblivimi-potrebami/>.

REFERENCES

1. Nova shkola. Prostir osvitnikh mozhlyvostei. Proekt dlia obhovorennia [New school. Dimension of educational possibilities. Project for discussion]. (2016). Kyiv. Retrieved from: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/08/17/mon.pdf/>.

2. Sait portalu «Osvita». Chy potribni shkoly-internaty dlia uchniv z osoblyvymy potrebamy [Site of the portal “Education”. Are boarding-schools necessary for children with special needs?]. Retrieved from: <http://education-ua.org/ua/ogoloshennya/759-chi-potribni-shkoli-internati-dlya-uchniv-z-osoblivimi-potrebami/>

Nataliia Leshchii,

*PhD (Candidate of Pedagogical Sciences), associate professor,
Department of Defectology and Physical Rehabilitation,
Ushynsky University,
4, Fontanska Doroha Str., Odessa, Ukraine*

CHALLENGES OF IMPROVING SPECIAL EDUCATION IN UKRAINE

The paper deals with the analysis of the legislative framework of the system of special education in Ukraine. There is a need for the optimisation of the system of special educational institutions, which is carried out by means of implementing inclusive education, reducing the number of boarding schools and creating a new type of special institutions (training and rehabilitation centres) for children with special needs. The thing is that according to the regulations on the training and rehabilitation centre, it should be attended by children with complex psychophysiological disorders, but now there are many students studying at such centres who do not fall into this category (for example, children with cerebral palsy who have speech disorders as a secondary defect). At the same time, it will be too difficult for such children to attend inclusive classes. Moreover, the issue about the proper effect of this rehabilitation aid is disputed. Thus,

there is a need for specifying a term «children with complex psychophysiological developmental disorders» (i.e. assuming the children who have the man disorder and coexistent psychophysiological disorders into this category). Another way of solving this problem is the increase of the number of students of training and rehabilitation centres, which will make it possible to engage students attending inclusive classes, who will be able to go to rehabilitation centres and obtain efficient medical and rehabilitation service after classes.

Keywords: special education, problems, challenges, prospects, improvement, Ukrainian education.

Подано до редакції 01.02.2017

Рецензент: д. пед. н., проф. І. В. Бужина

УДК: 355.5:378

DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-2-2>

Юлія Іванівна Медвідь,

науковий співробітник науково-організаційного відділу,
Національна академія Національної гвардії України,
майдан Захисників України, 3, м. Харків, Україна

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРІВ ЗАПАСУ В УКРАЇНІ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

За результатами аналізу наукових праць визначено, що у процесі військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу не враховуються такі чинники, як зміна способу комплектування військових формувань з призовного на контрактний, впровадження стандартів НАТО у військовій сфері, досвід бойових дій на сході України. Виявлено протиріччя, які існують у системі такої підготовки, сформовано об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження щодо удосконалення процесу військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу.

Ключові слова: військова освіта, військова підготовка, програма підготовки офіцерів запасу, зміни.

Постановка проблеми. Головною причиною виникнення проблеми формування, розвитку і використання людського ресурсу військового резерву Збройних Сил України та інших військових формувань є негативні демографічні процеси, які характеризуються зниженням загальної чисельності населення держави. На динаміку значень цих показників впливають погіршення стану здоров'я населення, зниження народжуваності та зовнішня міграція.

Втрати людських ресурсів за результатами антитерористичної операції на сході України спонукають до проведення змін у системі військової освіти, особливо це стосується процесу військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу.

Одна з таких змін – сумісний наказ Міноборони та МОН України «Про затвердження Інструкції про організацію військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу» [1], який на відміну від попереднього нормативно-правового акту розширює можливості формування, розвитку та використання людського ресурсу військового резерву військових формувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою удосконалення військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу займалися і займаються такі учені, як В. В. Барішні-

ков та О. К. Неймирок [2; 3], О. О. Безносюк [4; 5], А. В. Волошенко [6], А. Й. Дерев'янчук та О. Ф. Супрун [7], О. В. Жолобов [8], Я. Б. Зорій [9; 10] та В. П. Чабаненко [10], В. І. Макеєв, В. М. Петренко та А. Ф. Раскошний [11], С. М. Морозов [12], О. В. Сенюк [13; 14], С. В. Сінкевич [15], І. М. Скворок [16], А. І. Яворський [17; 18] та інші. Вони вирішували такі завдання:

1) аналіз та узагальнення досвіду підготовки офіцерів запасу в зарубіжних країнах [16, с. 208];

2) визначення шляхів підвищення мотивації та стимулювання у процесі військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу [7];

3) обґрунтування та перевірка педагогічних умов ефективної військово-патріотичної підготовки майбутніх офіцерів запасу [9, с. 3];

4) обґрунтування та перевірка системи модульно-рейтингового контролю успішності студентів з військової підготовки [5, с. 2; 8];

5) використання активних методів навчання під час проведення групових занять [6, с. 25] та елементів дистанційного навчання [11] у процесі військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу;